

Volksuniversiteit – Kopstukken uit de Filosofie

Ron Muijzer over Immanuel Kant – verslag van de bijeenkomst op 5/3-2018

(deze tekst is ook te vinden op www.ronmuijzer.nl)

Het kopstuk van vanavond is Immanuel Kant. Ik ga proberen een indruk te geven van zijn leven, zijn persoon, zijn werk en invloed, en leun daarbij behoorlijk op prof.dr. Henk Procee van de Universiteit Twente. Dat is niet zo vreemd: Henk Procee was lange tijd zo'n beetje de enige Kant-deskundige in Nederland, hij is twee keer in Leeuwarden geweest bij een filosofiebijeenkomst die ik voorgezeten heb, en hij heeft elementen uit Kants werk die ik niet begreep (en dat waren er heel veel) voor mij enigszins begrijpelijk gemaakt. Schrijvers die Kant karakteriseren, noemen vaak als belangrijkste kwalificaties: saai, stipt en moeilijk. Of de eerste twee kloppen, is de vraag, daar gaan we het vandaag over hebben, maar de laatste is zeker waar. Ik heb pogingen gedaan om Kant te lezen en zeer regelmatig bekwam me de gedachte: Waarom zo ingewikkeld? Kan deze man zich niet een beetje aanpassen aan het niveau van deze lezer? Ook leesgroepen die zijn teksten bestuderen, doen vaak een hele avond over één pagina. Ook sommige teksten van Spinoza zijn niet om door te komen, maar die gebruikte een soort gecodeerde taal om enigszins onder de radar te blijven. Voor Kant, die honderd jaar later leefde, was dat niet meer nodig.

Er zijn mensen, zoals Henk Procee, die hun hele leven bezig zijn met Kants enorme oeuvre. In vergelijking met hen ben ik slechts een amateur, en ik kan vanavond niet meer doen dan u de resultaten van mijn bescheiden excursie voorleggen. Maar ik ga ervan uit, in de geest van Kant, dat u allen mans/vrouws/mens' genoeg bent om op eigen kracht aan te vullen waar ik onvolledig ben en te corrigeren waar ik er naast zit. Dat was de missie van Kant: mensen zover krijgen dat ze zelfstandig, voor eigen rekening, gaan nadenken en onderzoeken. Henk Procee noemt Kant "de aartsvader van het liberalisme in zijn beste vorm". Daarnaast is hij ook te beschouwen als een belangrijke grondlegger van het Bildungsideaal, het idee dat mensen door vorming en opleiding betere mensen worden.

Leven

Kant wordt in 1724 geboren in Koningsbergen, dat op dat moment deel uitmaakt van het Pruisische rijk.

Hij sterft in 1804, op de voor die tijd zeldzaam hoge leeftijd van 80 jaar. Op zijn grafsteen bij de kathedraal van Koningsbergen staat een citaat uit de 'Kritiek van de praktische rede': "Twee dingen vervullen het gemoed met steeds nieuwe en steeds meer bewondering en ontzag: de sterrenhemel boven mij en de morele wet in mij." Of hij daar nog steeds ligt, is overigens onzeker; Koningsbergen werd in WOII praktisch met de grond gelijk gemaakt. Kant probeerde de wetmatigheid van de bewegingen van hemellichamen te verbinden met regels van moraal. Filosoof René Gude verwoordde Kants visie als volgt: "Zoals alle sterren onderworpen zijn aan de wetten van Newtons fysica, zo zijn alle mensen gebonden aan de 'morele wet', die zij als redelijke wezens in zichzelf kunnen ontdekken."

Kant had toen volgens de overlevering waarschijnlijk nog nooit een seksuele relatie gehad, hij had nooit verder gereisd dan enkele tientallen kilometers buiten Koningsbergen, en hij leefde een strak geordend leven. Hij staat dan ook model voor de wereldvreemde geleerde, de verstrooide, in zichzelf gekeerde professor. Het is de vraag of dit beeld klopt.

Kants Koningsbergen is nu een Russische enclave en heet Kaliningrad. Ook in Kants tijd was het soms al Russisch, en hij was geruime tijd onderdaan van Catharina de Grote.

Koningsbergen was ook diverse periodes deel van het Poolse koninkrijk. Er woonden veel Litouwers en gevluchte Franse Hugenoten. Het huidige Kaliningrad is behoorlijk geïsoleerd, maar Hanze-stad Koningsbergen was pakweg 250 jaar geleden een internationaal centrum van kunst en cultuur. Je zou kunnen zeggen dat Kant juist door te blijven zitten waar hij zat indrukken uit alle delen van de wereld opdeed. Hij hoefde niet op reis (reizen was in die tijd uiterst tijdrovend, duur en gevaarlijk); het buitenland kwam naar hem toe. En hij is inderdaad nooit getrouwd geweest. Dat heeft wellicht deels te maken met zijn hoogstaande morele opvattingen, maar ook met de omstandigheden: toen hij jong was, had hij niet genoeg geld om te trouwen en een gezin te stichten, en toen hij voldoende geld verdiende, was zijn gezondheid te zwak.

Kant was geen kluizenaar; hij kwam graag in de kroeg, hield van kaarten en biljarten, en van goede gesprekken tijdens uitgebreide maaltijden. Hij was beslist niet wereldvreemd of preuts. Legendarisch is zijn van droge humor getuigende definitie van het huwelijk als “de verbinding tussen twee personen van verschillend geslacht t.b.v. het levenslange wederzijdse bezit van elkaars geslachtseigenschappen” (“Metaphysik der Sitten” – 1797). Kant is conservatief wanneer hij seks vooral plaatst in het kader van voortplanting, maar uiterst modern wanneer hij waarschuwt voor ontmenselijking en machtsmisbruik in seksuele relaties. Verliefdheid zag hij als een ‘Krankheit’, want dan nemen driften en begeerten de macht over, en wordt de rede uitgeschakeld.

Kant kwam uit een arbeidersmilieu. Volgens de overlevering was zijn vader zadelmaker, maar waarschijnlijk is zijn status door latere biografen enigszins opgekrikt, en was hij in werkelijkheid een eenvoudig leerbewerker. Kant was de vierde van negen kinderen. Een dominee herkende zijn scherpe verstand en zorgde ervoor dat hij naar het gymnasium kon gaan. Op zijn 16e ging hij naar de universiteit (allemaal in Koningsbergen), waar hij theologie, filosofie en wis- en natuurkunde studeerde. Na zijn afstuderen werkte hij als privédocent. In 1755 promoveerde hij op een in het Latijn geschreven proefschrift over metafysica en kreeg hij de onbezoldigde functie van universitair docent. In 1770 werd hij hoogleraar metafysica en logica.

Kant leefde punctueel, en schreef elke dag enkele uren in een gestaag tempo. Zijn oeuvre is dus, na een werkzaam leven van ruim een halve eeuw, uiterst omvangrijk. Hierover later meer. Over zijn punctualiteit bestaan vele anekdotes, bijvoorbeeld dat huisvrouwen tot op de seconde wisten hoe laat het was wanneer Kant met zijn hondje voorbijwandelde. Naar verluidt is hij slechts twee keer in zijn leven van zijn dagpatroon afgeweken: tijdens het lezen van ‘Emile’ van Jean-Jacques Rousseau, en toen de Franse Revolutie uitbrak. Kant was in eerste instantie uiterst gecharmeerd door de vrijheid die de revolutie voor de gewone man leek op te leveren, maar draaide bij toen de omvang van het bloedbad waartoe de revolutie leidde duidelijk werd.

Werk

In Kants werk zijn twee periodes te onderscheiden:

- de voorkritische periode, waarin Kant ervan uit gaat dat een rationalistische metafysica mogelijk is
- de kritische periode, die begint met de uitgave van het boek “Die Kritik der reinen Vernunft” in 1781 – in deze periode maakt Kant onderscheid tussen ‘algemene metafysica’, waarin uitspraken empirisch te toetsen zijn, en ‘speciale metafysica’, die gaat over zaken als godsbewijzen en zingeving. Bij de speciale metafysica is rationele verificatie niet mogelijk, en daarom dient volgens Kant deze discipline buiten de wetenschap gehouden te worden.

Hierbij is het van belang in de gaten te houden dat Kant het woord ‘Kritik’ niet gebruikte in de zin van positief of negatief commentaar, maar in de in oorspronkelijke Griekse betekenis, die nog doorklinkt in zinnen als: “Het project verkeert in een kritieke fase” of “De patiënt verkeert in kritieke toestand”. ‘Kritiek’ verwijst dan naar: erop of eronder. Het oorspronkelijke Griekse werkwoord, κριτεiv, betekent ‘een grens trekken’. En een grens heeft uiteraard twee kanten: ‘tot hier en niet verder’ en ‘de overgang naar een nieuw gebied’.

En onder ‘metafysica’ verstond Kant niet alleen zaken als ontologie (zijnsleer) en religieuze kwesties als godsbewijzen, maar vooral ook de ontwikkeling van nieuwe begrippen, theorieën en formules.

Volgens filosoof René Gude stelde Kant zich ten doel ‘een pragmatisch wereldbeeld te organiseren, waarin een mens theoretisch weet wat wat is en praktisch weet wat hem te doen staat’. Dat is waarschijnlijk de reden waarom Kant zo onwaarschijnlijk geordend leefde; structuur brengen in een chaotische berg wereldbeelden lukt alleen wanneer je gedisciplineerd en geconcentreerd denkt. Zijn levensmotto was : ‘Sapere aude’ (durf te weten/denken). Het Latijnse ‘sapire/sapere’ (zoals in ‘homo sapiens’) verwijst in de oorspronkelijke vorm naar zintuiglijke waarneming, en m.n. naar de smaak. Ons woord ‘sap’ is verwant. Later kreeg het de bredere betekenis van ‘ervaren’, ‘wijs’ (in het Franse ‘savoir’ en ons ‘beseffen’).

Henk Procee besteedt uitgebreid aandacht aan een welhaast vergeten boek van Kant uit zijn voorkritische periode: “Träume eines Geistersehers, erläutert durch Träume der Metaphysik” (1766). Hoofdpersoon is de heer Swedenborg, een rijke wetenschapper die zegt dat hij met geesten en doden kan communiceren. Kant gaat na hoe hij de beweringen van Swedenborg kan ontzenuwen en tegelijk de hoop die Swedenborg mensen biedt intact kan laten. Kant ging op zoek naar een systeem dat je helpt te bepalen wat klopt en wat niet klopt. Mensen hebben hun verstand en hun zintuigen. Met de wereld ‘achter’ de indrukken hebben we geen direct contact. Volgens Kant kunnen concepten als God, ziel en onsterfelijkheid nooit worden bewezen.

Het werk waarmee zijn kritische periode in 1781 begon, is de “Kritik der reinen Vernunft” (de grenzen van de zuivere rede). Dit werk is zonder twijfel het meest bekende en meest invloedrijke werk van Kant.

De eerste zin van het boek maakt meteen duidelijk welk werkterrein Kant gaat verkennen:

“De menselijke rede heeft het bijzondere lot dat zij door vragen wordt gekweld die zij niet afwijzen kan, want zij zijn door de natuur van de rede zelf opgegeven, maar die zij ook niet beantwoorden kan, omdat zij het vermogen van de menselijke rede verre overstijgen.” Onder verlichtingsdenkers woedde een verbeterde strijd tussen empiristen (René Gude: wetenschappers die hun vastigheid in de dingen zoeken) en rationalisten (wetenschappers die vastigheid in ideeën zoeken). David Hume had al aangegeven dat hij sceptisch stond tegenover het dogmatisme van aanhangers van beide richtingen, en hij dichtte een centrale plaats toe aan ‘gewoonte’. Volgens Hume was kennis niets anders dan een overeenkomst op basis van afspraak en gewoonte. Dat ging Kant te ver: volgens hem waren de wetten die Newton t.a.v. de fysica had opgesteld daarvoor te mooi, en te universeel kloppend. Mensen hebben een ‘rede’, een denkvermogen. Met de rede kun je indrukwekkende resultaten bereiken, maar je kunt er ook vreselijk mee onderuit gaan. Kant sloot zich aan bij wat eerder door Descartes was aangegeven in zijn behandeling van ‘het menselijk tekort’. Het menselijk denkvermogen schiet altijd tekort; mensen zijn niet in staat om alle factoren die een rol spelen in een proces te overzien, en daardoor gaat altijd iets mis. Plannen deugen nooit helemaal. Dat is ‘la condition humaine’. Mensen hebben de neiging om via twee wegen proberen te ontsnappen aan deze moedeloos makende conditie:

- dogmatisme: je dicteert één waarheid, en ruimt alle tegenstand uit de weg
- scepticisme: elke uitspraak, elk plan en elke theorie is discutabel, en daarmee waardeloos

Wanneer je als empirist je kennis baseert op gebeurtenissen om je heen, is die kennis altijd ‘achteraf’: a posteriori. Een rationalist is in staat om ideeën ‘a priori’ te formuleren: voordat ze in de werkelijkheid waarneembaar zijn (zoals een uitvinder doet).

Kants oplossing om uit deze controverse te komen is criticisme: Begin je onderzoek niet met de wereld buiten je, want dan doe je net of je die wereld al kent. Onderzoek hoe je verstand werkt, en onderzoek waarover zinvolle uitspraken gedaan kunnen worden, en waarover je maar beter je mond kunt houden, en doe dat samen: je kunt ervaringen met elkaar vergelijken. Als je dat goed doet, wordt je kennis adequater, maar nooit absoluut; we kunnen de wereld niet kennen zoals hij werkelijk is; dat pretenderen leidt tot religieus, wetenschappelijk of moreel dogmatisme. Mensen zijn in staat tot het opbouwen van kennis (dat ontkennen is niet slim), maar wat binnenkomt is altijd vertekend, en volgens Kant systematisch vertekend.

= Oorzaak/gevolg: Dit is een bijzonder succesvol model voor een dokter of een automonteur: je wordt geconfronteerd met een verschijnsel, gaat op zoek naar de oorzaak, en als je die gevonden hebt, kun je proberen om de situatie naar je hand te zetten.

= Vrijheid/verantwoordelijkheid: In gebieden als ethiek en recht spelen overwegingen rond oorzaak en gevolg een ondergeschikte rol; daar gaat het om bedoelingen, overtuigingen, bewuste keuzes, toerekeningsvatbaarheid.

= Tijd/ruimte: Beweging is alleen waar te nemen als een functie van tijd en ruimte.

= We hebben bij Hume al gezien wat er mis kan gaan wanneer je coïncidentie met causaliteit verwacht: wanneer bijvoorbeeld telkens wanneer ik aan mijn oor trek het licht uitgaat, ga ik als vanzelf op zoek naar een oorzakelijk verband. En als ik eenmaal een verband gevonden denk te hebben, valt het niet mee om zo’n verband weer los te laten wanneer het niet blijkt te kloppen. Ook veel van onze moderne ‘zekerheden’ zijn niet meer dan vooronderstellingen dat wanneer iets 1000 keer een bepaald effect heeft gehad, dat de 1001e keer ook weer het geval zal zijn.

= In zijn boek "Anthropologie in pragmatischer Hinsicht abgefasst" uit 1798 (een samenvatting van zijn colleges aan de universiteit) stelt Kant: "Voor een redelijk wezen kunnen we maar één gestalte bedenken, namelijk die van de mens. Daarom maakt de beeldhouwer of de schilder telkens een mens als hij een engel of een god wil uitbeelden." En volgens hem vallen dieren samen met hun lichamelijkeheid, mensen niet. 'Dierlijkheid' is voor mensen niet meer dan een idee, en daarom ervaren mensen een zekere afstand tot hun dierlijke driften en emoties; 'wij zijn niet onze emoties, we ervaren ze'. Kant was overigens van mening dat je dieren op een beschaafde, humane wijze moest behandelen: dat was een "Pflicht des Menschen gegen sich selbst" (Kant ziet een plicht als iets wat je jezelf oplegt, niet als een door anderen opgelegde regel).

Kant heeft een aantal (12) van deze systematische vertekende redeneerschema's ('Anschauungsformen') op een rij gezet. Het zijn logische denkvormen die 'het voorwerp construeren uit de ruwe indrukken':

kwantiteit	eenheid (één $A = B$)	veelheid (sommige $A = B$)	alheid (alle $A = B$)
kwaliteit	bevestigend ($A = B$)	ontkennend ($A \neq B$)	beperkend ($A = \text{soms } B$)
relatie	inherentie (A en B vallen samen)	causaliteit (als A dan B)	wisselwerking (A of B)
modaliteit	mogelijkheid (misschien is A B)	bestaan (het klopt dat A B is)	noodzakelijkheid ($A = B$, dat kan niet anders)

E.e.a. wordt misschien duidelijker wanneer elke categorie voorzien wordt van bijvoorbeeld een observatie uit de wereld van de romantische paarvorming. Hierdoor wordt meteen duidelijk dat de ene vorm sneller tot een gewenst resultaat zal leiden dan de andere, en dat wanneer bij communicatie partners verschillende categorieën hanteren, de kans groot is dat misverstanden ontstaan.

eenheid: "Jij bent mijn liefste"

veelheid: "Jij hoort bij de groep mensen die ik lief vind"

alheid: "Ik hou van mensen, dus ook van jou"

bevestigend: "Jij bent lief"

ontkennend: "Jij bent geen kreng"

beperkend: "Jij bent soms lief"

inherent: "Jij bent uiteraard lief"

causaliteit: "Als je je lief gedraagt, vind ik je lief"

wisselwerking: "Je hebt twee kanten: een lieve en een kreng-achtige"

mogelijkheid: "Je bent in staat om lief te zijn" (of niet, en dat maakt het leven
problematisch)

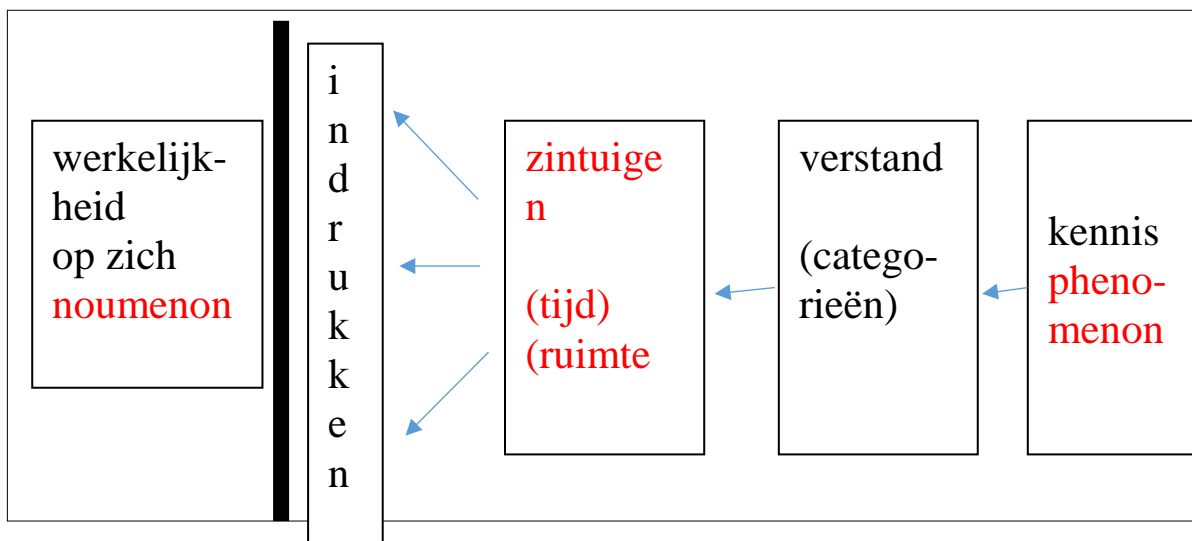
bestaan: "Ik heb vastgesteld dat je lief bent"

noodzakelijk: "Je kunt niet anders dan lief zijn"

Kant maakt onderscheid tussen de 'theoretische rede' en de 'praktische rede'. Met de theoretische rede bepaal je hoe gebeurtenissen verlopen, dingen zich gedragen, zonder dat mensen zich er mee bemoeien. Voorbeelden: de bewegingen van hemellichamen, of nog duidelijker: zoiets als de oerknal.

Met de praktische rede bedenk je ideeën over dingen die nog niet bestaan, maar die je t.z.t. wilt verwerkelijken, zoals 'een rechtvaardige wereld', 'goed onderwijs' of, op kleinere schaal, je vakantie naar Terschelling komende zomer. René Gude vat het verschil tussen theoretische en praktische rede samen als "je realiseren of iets realiseren". Voor Kant is de praktische rede het belangrijkste: kennis heeft geen nut als je er niets mee doet.

HP heeft Kants 'kenmodel' in een helder schema samengevat.

De werkelijkheid is groter dan wijzelf. Buiten onze perceptie bestaat van alles op eigen kracht, moeten we welhaast aannemen. Maar wat dan, en hoe dat bestaat, weten we (nog?) niet. We leven a.h.w. op een eiland vol fenomenen. Om ons heen is het 'noumenon' (Grieks: letterlijk: wat wordt gedacht). Dat kunnen we ons alleen maar verbeelden; we kunnen het niet kennen.

Tussen zintuigen en verstand bevindt zich het inbeeldings- of verbeeldingsvermogen (Einbildungskraft), tussen verstand en kennis het oordeelsvermogen (Urteilkraft).

Kant maakt wat inbeeldingsvermogen betreft onderscheid tussen

- het productieve inbeeldingsvermogen: ons vermogen om samenhangen te zien in alle losse indrukken die ons via de zintuigen bereiken
- het reproductieve inbeeldingsvermogen: ons geheugen dat telkens opnieuw stukjes informatie combineert (Kant rekende af met het in die tijd gangbare idee dat het geheugen een soort pakhuis is, waar vaste, onveranderlijke stukken informatie worden opgeslagen)

En kennis ontstaat wanneer het oordeelsvermogen is geactiveerd. Dan ga je aan de slag om te bepalen in hoeverre je ideeën en theorieën kloppen. Kants definitie van domheid is: denken dat je theorieën overeenkomen met de werkelijkheid. Domheid komt volgens Kant vooral voor onder geleerden. Een krankzinnige is de band met de werkelijkheid helemaal

kwijt; een krankzinnige is volgens Kant niet iemand die zijn verstand kwijt is, maar iemand die alles kwijt is, behalve zijn verstand.

Kant maakte onderscheid tussen reflexief oordeelsvermogen (het ontwikkelen van nieuwe begrippen) en bepalend oordeelsvermogen (het toepassen van begrippen op een situatie).

In de “Kritik der praktischen Vernunft” (grenzen van het praktische denkvermogen) uit 1788 behandelt Kant zaken als vrijheid en wil. ‘Handelen’ is volgens Kant iets wat een mens in vrijheid kan doen wanneer dat handelen aan bepaalde voorwaarden voldoet. Een van die voorwaarden is bekend geworden als de ‘categorische imperatief’: handel zo dat je de ander nooit alleen als middel, maar altijd ook als doel beschouwt. Handel volgens de voorwaarden die je zelf ook wil. Als je wil dat de ander de waarheid vertelt, moet je zelf niet gaan liegen. En andersom: als je zelf liegt, is het hypocriet om van de ander te eisen dat hij de waarheid vertelt. En het gaat hierbij niet om de waarheid als ‘product’; we hebben geen van allen de waarheid in pacht. Kant heeft het hier over zoiets als persoonlijke integriteit. Een dergelijk principe heeft vaak aanleiding gegeven tot discussie: Bedoelt Kant hier te zeggen dat je onderduikers moet verraden omdat je niet tegen een bezetter mag liegen? Volgens mij was Kant veel te beschaafd om zo’n bot moreel standpunt te propageren, en had hij het vooral over: denk na over de wereld die jij voorstaat, en handel vervolgens niet tegen je eigen principes in. Een van die principes is ongetwijfeld “wordt niet medeplichtig aan moord”. Principes kunnen botsen, en doen dat ook veelvuldig in een mensenleven. Juist dan is het zaak om je denkvermogen in te schakelen, en je niet te verlagen tot een reactie die voortkomt uit impulsen, primitieve levensdrang of slimme handigheden. Water bij wijn doen ontardt niet zelden in morele chaos. De mens heeft denkvermogen, een bepaalde vrijheid van handelen, en heeft daarom de verantwoordelijkheid om de vrijheid en waardigheid van medemensen te bevorderen en het goede na te streven.

Kant was een beschaafd mens. Hij was van mening dat een beschaafd burger zich diende te verplichten om op een beschaafde manier om te gaan met medemensen en dieren. Tegelijk deelde hij, als rechtgeaarde Pruis, de wereld hiërarchisch in, volgens de ‘scala naturae’, de ladder der natuur. Kant gedroeg zich hoffelijk tegeover vrouwen, maar had geen hoge dunk van hen; hij achtte vrouwen niet in staat tot diepgaand denkwerk, laat staan tot het bedrijven van filosofie. “Vrouwen dragen boeken als juwelen; vooral om mee te pronken”, stelde hij.

En als kind van zijn tijd achtte hij gekleurde medemensen niet in staat tot enige beschaving. Wanneer je zwart bloed zou kruisen met blank bloed, zou het met beschaving pas iets worden vanaf het moment dat er nog slechts 1/16 deel zwart bloed aanwezig was. Kant was overigens tegen rassenvermenging, omdat dit de kwaliteit van het blanke ras zou verlagen. Hij zag slavernij als een natuurlijk gegeven, omdat “negers niet in staat zijn zichzelf te regeren”.

In Kants tijd wordt heftig gediscussieerd over vragen als:

- Als Adam en Eva blank waren, waar komt de neger dan vandaan?
- Als huidskleur veroorzaakt wordt door klimaat, hoe komt het dan dat een neger niet weer vanzelf blank wordt in een gematigd klimaat?

Kant maakt onderscheid tussen ‘natuurbeschrijving’ (als van Linnaeus) en ‘natuurgeschiedenis’, en gaat als een van de eerste op zoek naar een ‘archeologie van de mensheid’. Dat mensen rechtop zijn gaan lopen, ziet hij als een teken dat mensen zich lomaakten van de natuur. Hij probeert koste wat het kost bovennatuurlijke verklaringen te

vermijden, omzeilt zo de theologie, en maakt de weg vrij voor een wetenschappelijke benadering van 'rassen'/verschillen tussen mensen. Maar dat ook hij soms verstrikt raakte in zijn eigen vooronderstellingen, toont een zinsnede aan uit zijn "Beobachtungen über das Gefühltes Schönen und Erhabenen" uit 1764: "Deze kerel was helemaal zwart, een duidelijk bewijs dat wat hij zei dom was."

De derde van de 'kritieken', de "Kritik der Urteilskraft" (grenzen van het oordeelsvermogen) uit 1790 gaat over esthetiek. Hoe kunnen we ons als mens een beetje thuis voelen in de wereld? Een uitspraak van Kant: "Die schöne Dinge zeigen an, dass der Mensch in die Welt passt". Schoonheid zorgt voor harmonie in ons bestaan. En ook hier zit de schoonheid niet in het kunstwerk, maar in de mens, die vanuit het vermogen om schoonheid te ervaren een band opbouwt met het waargenomene. Die band is belangeloos en aangenaam. Woorden zijn samenvattingen (concepten) van heel veel ervaringen. Het menselijk oordeelsvermogen combineert woorden in de vorm van zinvolle uitspraken. Zelfkennis is de enige manier om de grenzen en de kwaliteit van ons oordeelsvermogen te bepalen. Je bent als onderzoeker, als onderzoekend subject, verantwoordelijk voor de kennis die je hebt en die je niet hebt. Je moet oppassen dat je je theorie niet voor de werkelijkheid houdt, en oppassen dat je theorie bij de situatie past. Voorbeeld: Bij romantische paarvorming is kwantitatief onderzoek niet op zijn plaats.

De vier vragen

Aristoteles stelde:

- onderzoek eerst hoe de situatie in elkaar zit, hoe het werkt (cognitie)
- kijk daarna of het goed voelt, mooi is en aangenaam (esthetiek)
- vervolgens toets je je vraag of project aan ethische normen
- en als je er niet uit komt, richt je je pas dan tot de goden (religie)

Bij de behandeling van Augustinus werd duidelijk dat gedurende praktisch de gehele Middeleeuwen de kerk zichzelf voorop stelde en deze volgorde in feite omkeerde: religie stond centraal en dicteerde ethische en esthetische normen. Onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek werd niet op prijs gesteld.

Net als Aristoteles formuleerde Kant vier vragen, en net als Aristoteles betreft de eerste vraag cognitie

1. Wat kan ik weten?
2. Wat moet/kan ik doen?
3. Wat mag ik hopen?
4. Wat is de mens?

De eerste drie vragen vormen nog steeds een uitstekend handvat bij het analyseren van wat mis ging bij een project, of als dubbelcheck bij plannen. De vierde vraag is in feite de centrale vraag in het persoonlijke project van Kant: onderzoeken wat de mens meer is dan een product van oorzaak en gevolg, van een volkomen mechanistisch, swabiaans uurwerk (een dominant wereldbeeld in de Verlichting). En de vraag verwijst naar de rol van onszelf, onze eigen aard, in het zoeken naar antwoorden.

De serie vragen wordt al jaren door Filosofie Magazine gebruikt als basisstructuur voor interviews.

Wat opvalt, is dat juist in ons tijdsgewricht, in onze zakelijke, nuchtere, moderne wereld, de volgorde van de eerste drie vragen nogal eens wordt omgedraaid.

Dit gebeurt op grote schaal in de reclame: De consument krijgt een ideaalbeeld voorgeschoteld (een auto, een beleggingsproduct, een vakantie, of zelfs een baby). Hij/zij wordt overgehaald om het product aan te schaffen of het project te starten. Het reclamebeeld is het fictieve antwoord op de vraag "Wat mag ik hopen?". In deze gevallen: een vervoermiddel dat probleemloos werkt, rijk worden, zon en pret, en een blij gezinnetje. De vraag "Wat kan/moet ik doen?" wordt gereduceerd tot: "Het product kopen!" Pas wanneer verwachtingen beschaamd worden (je staat in de berm op de wegwacht te wachten, je wordt armer i.p.v. rijker, je zit te balen in de regen, de baby zit onder de poep en houdt je uit de slaap), gaan consumenten zich alsnog verdiepen in hoe de werkelijkheid in elkaar zit.

Hetzelfde gebeurt bij het tegenwoordig weer erg populaire populisme: kiezers laten zich verleiden door wat historicus Maarten van Rossem omschrijft als 'simpele one-liners'. Ingewikkelde politieke vraagstukken worden gereduceerd tot reclameslogans. En wanneer vervolgens de boel in de soep loopt, proberen verantwoordelijken hun huid te redden door een zondebok in te schakelen.

Henk Procee heeft de eerste vraag opgesplitst in sub-vragen:

= wat – wat kun je weten en wat niet?

= kan – wat zijn mogelijkheden, wat beperkingen?

= ik – wat is het persoonlijke element in kennisverwerving, en wat is het effect van kennis op de onderzoeker?

= weten – wat is de inhoud van de kennis, en wat is de kwaliteit ervan?

Betekenis

Kant leefde in de 18^e eeuw, maar waar hij mee bezig was, past vooral in het romantische vrijheidsdenken. Hij zag filosofie vooral als een hulpmiddel richting autonomie. Een zelfstandig burger zorgt ervoor dat hij verstand van zaken heeft, ook wat de beperkingen en mogelijkheden van zijn eigen denken betreft. Onmondigheid is geen gebrek aan verstand, maar gebrek aan moed om je verstand te gebruiken. Een burger onderzoekt met hulp van de fysica hoe dingen werken, gebruikt de universele taal van logica en wiskunde om adequaat te communiceren, en denkt goed na over waar het met de samenleving naartoe moet (ethica).

Kant vatte in feite de ideeën van zijn verlichte voorgangers samen in één filosofie:

In de 17e eeuw proberen denkers als Hobbes en Spinoza een wiskundige, natuurwetenschappelijke benadering in ethiek en politiek in te voeren. Ze hoopten dat daardoor de sociale wetten eenzelfde kracht zouden krijgen als de natuurwetenschappelijke. In de 18e eeuw ontstaan bij mensen als David Hume, Jean-Jacques Rousseau en Kant bezwaren tegen dit natuurwetenschappelijk model. Zij beschouwen ethiek en politiek juist als het domein van vrijheid en verantwoordelijkheid, niet van wetten en determinatie. Aan het begin van de Verlichting is Descartes (1596-1650) de belangrijkste filosoof, rationalist en grondlegger van de moderne wetenschap. Hij vertrouwde de zintuigen niet, i.t.t. empirist Thomas Hobbes (1588-1679). Hobbes zag de samenleving als een verzameling tegen elkaar botsende 'elementaire deeltjes'. Alleen door een contract te sluiten met een autoritaire staat was een leefbare wereld mogelijk. Ook John Locke (1632-1714) was empirist, maar hij vroeg zich af wat de relatie was tussen theorievorming en de ervaringen waar deze theorieën op gebaseerd waren. Hoe garandeer je betrouwbaarheid van

voorstellingen en plannen? Volgens Locke zijn mensen bij geboorte 'onbeschreven bladen', en in die zin gelijk. Kinderen moeten in de opvoeding morele principes leren; er zit niets van nature 'ingebakken'.

Spinoza (1632-1677) was rationalist. Volgens hem moeten belangrijke ideeën door de staat in de samenleving worden verwezenlijkt. In de 17^e eeuw werd de taal van de wiskunde geperfectioneerd, en domineerde een wiskundig, mechanistisch mens- en wereldbeeld. In de 18^e eeuw komt de industriële revolutie op gang. Verbeterde technieken zorgen voor efficiëntere en lichamelijker minder zware productieprocessen. Wetenschap zorgde ook voor een betere bestrijding van ziektes. Aan de andere kant werd de samenleving rationalistischer georganiseerd, en daarmee killer, minder sociaal. Langzaam beginnen romantische ideeën rond vrijheid en zelfbeschikking terrein te winnen. Zoals we al hebben gezien maakte Rousseau krachtig reclame voor de vrije natuurlijke ontwikkeling. Juist de wetenschap en beschaving maakten mensen ongelukkig! Ook Hume stond tamelijk kritisch tegenover het idee van wetenschap als bringer van heil. Hij geloofde niet dat de rede alle problemen oplost, want 'de rede is de slaaf van de passie'. Kant mengde Hume en Rousseau door uit te gaan van een samenleving van vrije individuen, en op zoek te gaan naar een specifiek op ethiek en politiek gerichte wetenschappelijke benadering. Kants missie was om enerzijds de wetenschap te behoeden voor een overdosis scepsis, en anderzijds de individuele vrijheid een plaats te geven in ethiek en politiek. Doel van een (sterke) staat is volgens Kant: vrijheid voor zoveel mogelijk mensen om hun individualiteit te verwezenlijken en voor hun naasten te zorgen (en dus niet: de ander verbeteren en jezelf als slachtoffer zien). Kant karakteriseerde zichzelf als republikein, maar was een tegenstander van algemeen stemrecht; dat biedt geen garantie voor kwaliteit. Volgens hem was het verstandig om alleen financieel onafhankelijke mannen stemrecht te geven. In een goede republiek werken geweld (als monopolie van de staat), vrijheid en wet op harmonieuze wijze samen. En in alle gevallen diende de rede centraal te staan. Denkvermogen dient getraind te worden, om catastrofes als de Grote Terreur in de Franse Revolutie te voorkomen. Dat kan gebeuren in de vorm van goed onderwijs en door disciplineren van jezelf. Zo is het volgens Kant beter om je verheugen op genot dat komen gaat zo lang mogelijk te laten duren; bij ongeremde genotzucht, onmiddellijke behoeftebevrediging is de koek meteen op. Maar je moet ook oppassen dat je verbeeldingskracht, voorwaardelijk voor creativiteit en genialiteit, niet met je op de loop gaat, en verwordt tot wezenloze fantasie en waanzin. Hartstochten zijn prima, zolang ze een beetje in de hand te houden zijn, want "de hartstocht vindt zijn lust en bevrediging in het slavengemoed". Het is zaak om je natuurlijke aanleg en temperament te bestuderen, en je voorstellingsvermogen te analyseren. Alleen op die manier is een zekere balans tussen innerlijk en uiterlijk te bereiken. En wanneer een voldoende groot aantal mensen deze uitgangspunten tot basis maken van hun persoonlijke leven, komen een leefbare maatschappij, en misschien zelfs wereldvrede in zicht. Filosoof en taalkundige Wouter Kusters vat de boodschap van Kant als volgt samen: "Denk goed na, doe het goede, volg de rede, laat je niet meeslepen en verleiden door verbeelding, inbeelding, zelfzucht, hebzucht en genot. Ontwikkel je karakter, verbeter je geestesleven, en je wordt een oprecht, vrij en verantwoordelijk mens."

Filosoof Joep Dohmen maakt onderscheid tussen drie vormen van geluk:

- het geluk dat de goden (m.n. godin Fortuna) je toebedelen – je hebt geen invloed, en kunt slechts smeken om een positief lot

- het gevoel dat je soms overvalt, vaak los van omstandigheden – je kunt het nastreven, maar vaak geldt ‘hoe harder je probeert, hoe verder het uit zicht verdwijnt’
- geluk als het resultaat van een gelukt project

Over de laatste vorm van geluk zegt Kant: “Het vullen van tijd met planmatig voortgaande bezigheden die gericht zijn op een groot voorgenomen doel is het enige zekere middel om vreugde in het leven te hebben.”

Kant karakteriseerde zijn filosofie als een ‘copernicaanse wending’ in de filosofie: in de tijd van Copernicus liep de astronomie vast door het uitgangspunt dat alles om mens en aarde draaide. Copernicus bracht de zaak weer vlot door een model aan te bieden waarin ook aarde en mens in beweging zijn. Op eenzelfde manier maakte Kant de ‘toeschouwer’ in het cartesische theater tot onderdeel van het kenproces: Kant gaf aan dat de manier waarop wij dingen kennen het product is van onze eigen kenvermogens: we ordenen de wereld van binnenuit. Hiermee verbond hij (religieuze) zelfreflectie met praktische ethiek in het sociale, politieke dagelijkse leven, en legde hij volgens sommigen de basis voor een op individuele autonomie gebaseerde burgerlijke cultuur, voor het loskoppelen van wetenschappelijk onderzoek van de theologie, voor de ontwikkeling van menswetenschappen (inclusief de psychiatrie; ook Freud was overtuigd Kantiaan), en volgens sommigen zelfs voor quantumfysica. Zonder Kant geen Einstein!

Kant was het niet eens met de in die tijd in Pruisen gebruikelijke manier van opvoeden: met harde hand drillen. Volgens hem is het beter om kinderen zelf te laten nadenken en zelf morele principes te laten ontdekken. In zijn boek “Ueber die Pädagogik” uit 1803 zegt hij: “kinderen moeten niet voor de tegenwoordige, maar voor de in de toekomst mogelijk betere toestand van het menselijk geslacht opgevoed worden”. Ik sluit af met een illustratie van dit opvoedingsprincipe: een soort socratisch gesprek tussen een docent (D) en een leerling (L), te vinden in “Metaphysik der Sitten” uit 1797, in een vertaling van Henk Procee:

D: Wat is je grootste verlangen in dit leven? Dat het je altijd en in alle opzichten naar wens gaat. Hoe noemt men zo’n toestand?

L: Dat noemt men geluk.

D: Wanneer je zou beschikken over al het geluk dat in de wereld mogelijk is, zou je het dan voor jezelf houden, of het delen met andere mensen?

L: Ik zou het delen, en anderen ook gelukkig en tevreden maken.

D: Dit antwoord bewijst dat je een goed hart hebt, maar laten we nu kijken of je ook een goed verstand hebt. Zou je de dronkaard voorzien van wijn, de bedrieger van innemende manieren, de gewelddadige van een sterke vuist? Want daarmee geef je deze mensen de middelen die zij graag willen hebben om op hun manier gelukkig te zijn.

L: Nee, dat niet.

D: Je ziet dus dat je niet zomaar geluk kunt uitdelen, maar eerst moet uitzoeken in hoeverre iemand het geluk waard is.

L: Dat klopt.

D: Hoe staat het dan met jezelf, moet je niet uitzoeken of je zelf wel het geluk waard bent?

L: Zeker!

D: Wat in jou naar geluk streeft, heet de neiging; wat de neiging inperkt door uit te zoeken of je het geluk waard bent, is je rede, en dat je daartoe in staat bent, is de vrijheid van je wil.

De door de rede opgelegde noodzaak om te handelen in overeenstemming met een redelijke wet heet plicht. Voor de mens is de inachtneming van zijn plicht de algemene en enige voorwaarde voor het waard zijn van het geluk.